

ارزیابی و نقد

Encyclopedia of New Religious Movements^۱

هادی وکیلی*

چکیده

دایرةالمعارف جنبش‌های دینی نوظهور، ویراست پیتر بی کلارک، دیدگاهی به‌راستی جذاب و معتبر از جنبش‌های دینی نوظهور در پس‌زمینه‌ای جهانی ارائه می‌کند. این دایرةالمعارف حاوی ۴۲۸ مقاله از دانشگاہیان برجسته است که نمونه‌هایی قابل توجه از جنبش‌های دینی نوظهور در هر یک از قاره‌ها را بررسی می‌کنند. کلارک به‌عنوان ویراستار درآمدی عالی با عنوان «ادیان جدید به‌عنوان پدیده‌ای جهانی»، «راه‌نمای منابع مطالعات جُدن»، و مقاله‌ای مفید با عنوان «گونه‌شناسی ادیان جدید» در این دایرةالمعارف گنجانده است. این دایرةالمعارف مرجعی برجسته، تحقیقی، روزآمد، مهم، و ارزش‌مند برای کتاب‌خانه‌های دانشگاهی به‌شمار می‌رود. با این حال، این دایرةالمعارف از اشکالات و معایبی رنج می‌برد: از جمله، وجود تناقضات آشکار در نمایه‌ها، بروز اغلاط تاریخی، چاپی و غیره در متن آن، و یکی دانستن جُدن‌ها با فرقه‌ها، گروهک‌ها، و گروه‌های ضد فرهنگ.

کلیدواژه‌ها: جنبش‌های دینی نوظهور، جُدن‌ها، فرقه، گروهک.

۱. مقدمه

از جدیدترین و درعین حال جذاب‌ترین مطالعات دین‌پژوهشی مطالعه ادیان جدید یا به‌تعبیری جنبش‌های دینی نوظهور است. خوش‌بختانه در محافل علمی ایران نیز فعالیت‌های پژوهشی در این باره در حدود بیش از یک دهه است که جریان دارد؛ اما متأسفانه این پژوهش‌ها عمدتاً ژورنالیستی‌اند و بر روش‌های استاندارد پژوهشی مختص به این‌گونه مطالعات مبتنی

* دانشیار عرفان تطبیقی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، drhvakili@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۰۱

نیستند. فقر منابع اصلی و معتبر در این زمینه ضعفی جدی است. از منابع مهم در این زمینه *دایرةالمعارف جنبش‌های دینی نوظهور (جدیدها)* ویراست پیتربی کلارک است. این دایرةالمعارف از مشهورترین آثار دانش‌نامه‌ای در زمینه جنبش‌های دینی نوظهور است. ویراستار این کتاب، پیتربرنارد کلارک (Peter Bernard Clarke) (۲۵ اکتبر ۱۹۴۰-ژوئن ۲۰۱۱)، محقق بریتانیایی دین و ویراستار مجله *دین معاصر (Journal of Contemporary Religion)* بود. کلارک به‌عنوان استاد بازنشسته تاریخ و جامعه‌شناسی دین در کالج پادشاهی لندن (King's College London) و با سابقه تدریس از سال ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۳، مدیر مرکز ادیان جدید (Director of the Centre for New Religions) در کالج پادشاهی، و عضو هیئت علمی دانشکده الهیات در دانشگاه آکسفورد (از سال ۲۰۰۳) خدمت کرد. او پیش‌از آن در زندگی حرفه‌ای خود (۱۹۷۴-۱۹۷۸) استاد تاریخ آفریقا در دانشگاه ایبادان (Ibadan) در نیجریه بود (Sundermeier 2004: 2-7).

در این مقاله ابتدا نویسنده و فعالیت‌های پژوهشی وی را معرفی می‌کنیم و سپس ویژگی‌های برجسته این دایرةالمعارف و جایگاه آن در این زمینه از مطالعات را بیان می‌کنیم و در نهایت این اثر را از نظر صوری و محتوایی نقد خواهیم کرد. توصیف نویسنده و کتاب مبتنی بر توضیحات خود ویراستار در آغاز کتاب و آرای دیگر محققان است. ملاحظات انتقادی در مورد این اثر هم برگرفته از نظر محققان و هم براساس مطالعه مستقیم آن صورت گرفته است. پرسش اصلی این مقاله این است که این دایرةالمعارف تاچه‌حدودی توانسته است از عهده برطرف کردن نیاز خوانندگان اعم از محققان و دانشجویان دین‌پژوه برآید و چه معایب و اشکالاتی در آن به چشم می‌خورد.

۲. معرفی نویسنده

کلارک مجموعه‌ای از همایش‌های سالانه درباب جنبش‌های دینی نوظهور در کالج پادشاهی افتتاح کرد و طیفی گوناگون از دانشگاهیان را گرد هم آورد. این همایش‌ها در نهایت به سطح سمینارهای «شام‌جُد» (شبکه اطلاع‌رسانی معطوف به جنبش‌های دینی/ Information Network Focus on Religious Movements (INFORM) تکامل یافت.

همان‌گونه که ذکر شد، کلارک ویراستار مجله *دین معاصر* بود که از سوی مرکز ادیان جدید (Centre for New Religions) در سال ۱۹۸۵ تأسیس شد. گفتنی است که این مجله تا سال ۱۹۹۵ با عنوان *دین امروز (Religion Today)* منتشر می‌شد (Arweck 2006: ix).

زمینه‌های تحقیقاتی کلارک شامل جنبش‌های اسلامی و ادیان جدیدی است که از مبانی فکری آفریقایی، آفریقایی-برزیلی، و ژاپنی سرچشمه می‌گیرند (Stark and Finke 2000: 16). در کارنامه علمی او آثار گسترده‌ای در زمینه ادیان غیرغربی و ادیان تطبیقی دیده می‌شود و حاوی نگارش و ویرایش ده‌ها کتاب و صدها مقاله علمی است. برخی از آثار او (به ترتیب کتاب‌ها و مقالات) عبارت‌اند از: *دین در تعریف و توضیح (Religion Defined and Explained 1993)*، با هم‌کاری پیتر بایرن (Peter Byrne)؛ *ادیان جدید ژاپنی: در چشم‌انداز جهانی (Japanese New Religions: In Global Perspective 2006)*، ویراستار؛ *ادیان جدید در چشم‌انداز جهانی: مطالعه تحولات دینی در جهان مدرن (New Religions in Global Perspective: A Study of Religious Change in the Modern World)*؛ *دایرةالمعارف جنبش‌های دینی نوظهور (Encyclopedia of New Religious Movements 2005)*، ویراستار؛ و کتاب *راهنمای جامعه‌شناسی دین آکسفورد (The Oxford Handbook of the Sociology of Religion 2008)*، ویراستار؛ «کلیساهای آفریقایی کاریزمایی»؛ «بودیسم در غرب»؛ «جنبش‌های کاریزمایی»؛ «شرفی‌سازی»؛ «مسیحیت تیشیری»؛ «شفابخشی»؛ «اسلام‌گرایی»؛ «جنبش‌های جهادیم»؛ «کارینگا» (Karinga) (کنیا)؛ «نوالحادگرایی»؛ «ادیان جدید و خشونت»؛ «سانتو دایمه» (Santo Daime) (برزیل)؛ «خود-دین»؛ «شیننو-ان» (Shinnyo-En) (ژاپن)؛ و «یوگا» (Clarke 2006: 46).

کلارک در اواخر ماه ژوئن سال ۲۰۱۱ بر اثر عوارض ناشی از لخته‌شدگی عمیق خون در عروق قلبی از دنیا رفت (Weibel 2008: 193). با در نظر گرفتن سهم شایان توجه او در مجله دین معاصر تصمیم گرفته شد که نام او به‌عنوان ویراستار این مجله تا پایان سال ۲۰۱۱ حفظ شود (Arweck 2011: 26). در سال ۲۰۱۲ گروه مطالعاتی جامعه‌شناسی دین مستقر در انجمن جامعه‌شناسی بریتانیا نام مسابقه مقاله‌نویسی دوره تحصیلات تکمیلی سال ۲۰۱۲ خود را به‌احترام کلارک به نام جایزه یادبود پیتر بی کلارک (Peter B. Clarke 2012 Memorial Prize) تغییر داد (Clarke 2006: i).

۳. دین و دینی از منظر کلارک

برای به‌دست‌آوردن درک درستی از عنوان جنبش‌های دینی نوظهور و در واقع دریافت ارزش و اهمیت کاری که کلارک ویراستاری آن را برعهده داشته است، لازم است معنا و مفهوم دین و دینی در اندیشه کلارک را بررسی کنیم. کلارک در کتاب مشترک خود با پیتر

بایرن، با عنوان دین در تعریف و توضیح، براساس «شباهت خانوادگی» از تعریفی انعطاف‌پذیر از دین حمایت می‌کند. او بر این باور است که،

هرچند ادیان از 'مجموعه‌ای مشخص از ویژگی‌ها' برخوردارند، اما ما با ویژگی منحصر به فرد یا مجموعه‌ای از ویژگی‌هایی که در هر نمونه از دین و در همه نمونه‌های دین یافت شوند مواجه نیستیم و در نتیجه، نه محدودیتی در آوردن نوعی خاص از ویژگی‌های مشخص تازه کشف شده همانند آنچه در ادیان در حال توسعه می‌بینیم خواهیم داشت و نه با محدودیت‌هایی مطلق برای ویژگی‌هایی اضافی نظیر نمونه‌هایی جدید که می‌توانند به این مجموعه افزوده شوند روبه‌رو خواهیم بود (ibid.).

کلارک و بایرن معتقدند:

نمونه‌های مختلف دین می‌توانند به‌جای این‌که به‌طور مشترک از شرایط لازم و کافی عضویت در طبقه مربوط برخوردار باشند، از طریق شبکه‌ای از روابط با یکدیگر مرتبط شوند. با این حال، (براساس شباهت خانوادگی) می‌توانیم از نمونه‌های تازه پیداشده‌ای سخن بگوییم که ممکن است دینی یا غیردینی باشند (ibid.).

کلارک در فصلی از دانش‌نامه مصور ادیان جهان (*The Illustrated Encyclopedia of World Religions*) در بحث از «ادیان اولیه» آفریقایی و بومی استرالیایی اظهار داشته است که واژه‌هایی مانند ادیان «اولیه» یا «سنتی» «بحث برانگیز» هستند، زیرا اغلب با ادیان ایستا، تغییرناپذیر، و بدوی یا ساده‌ای که در جوامع توسعه‌نیافته یافت می‌شوند اشتباه گرفته می‌شوند. کلارک روشن می‌سازد که او این اصطلاحات را نه به این معنا، بلکه به معنای «ادیانی به‌کار می‌برد که برخلاف ادیان مسلط جهانی مانند مسیحیت و اسلام همواره بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ جامعه بوده‌اند» (Arweck 2011: 26).

۴. ویژگی‌های دایرةالمعارف جُدن‌ها

دایرةالمعارف حاضر دیدگاهی به‌راستی جذاب و معتبر از جنبش‌های دینی نوظهور در پس‌زمینه‌ای جهانی ارائه می‌کند. این دایرةالمعارف حاوی ۴۲۸ مقاله از دانشگاهیان برجسته است که نمونه‌هایی قابل توجه از جنبش‌های دینی نوظهور در هریک از قاره‌ها را پوشش می‌دهند. آنچه این مجموعه را متمایز می‌سازد این است که آن‌ها اهمیت جهانی جنبش و به‌تعبیری نحوه پیشرفت آن از حیث تقابل فرهنگی را با توجه به نقش تحول‌بخش آن (این‌که چگونه به دنبال ایجاد تحول در پیروان خود یا در جامعه بزرگ‌تر است) ارزیابی می‌کنند.

ترتیب مدخل‌ها در اصل کتاب به شکل الفبایی به هم‌راه ارجاعات متقابل آزاد، نمایه‌سازی، و پیش‌نهادهایی برای مطالعهٔ بیش‌تر است. کلارک به‌عنوان ویراستار درآمدی عالی با عنوان «ادیان جدید به‌عنوان پدیده‌ای جهانی»، «راه‌نمای منابع مطالعات جُدن»، و مقاله‌ای مفید با عنوان «گونه‌شناسی ادیان جدید» در این دایرةالمعارف گنجانده است. این دایرةالمعارف مرجعی برجسته، تحقیقی، روزآمد، مهم، و ارزش‌مند برای کتاب‌خانه‌های دانشگاهی به‌شمار می‌رود. البته پیش‌از این کتابی دیگر برای خوانندگان عمومی با عنوان *دایرةالمعارف ادیان جدید* (The Encyclopedia of New Religions (Lion Hudson Plc: 2006) به‌ویراستاری کریستوفر پارتریج (Christopher Hugh Partridge) به‌نگارش درآمده است، اما ویژگی‌هایی خاص کتاب کلارک را از دیگر آثار مشابه متمایز می‌کند.

کلارک، که چندین متن مشابه با این نوشته را پیش‌از این به‌نگارش درآورده است، این کتاب مرجع را به‌منظور معرفی هریک از جنبش‌های بی‌شمار دینی نوظهور (که ما در این مقاله از آن‌ها با عنوان جُدن‌ها یاد می‌کنیم) که در چند دههٔ گذشته، به‌طور مستقل و یا به‌عنوان یکی از انواع سازمان‌های دینی بزرگ‌تر پدید آمده‌اند، به‌رشتهٔ تحریر درآورده است. مدخل‌های این دایرةالمعارف در حدود ۳۰۰ جنبش از جمله انجمن‌های سستی و غیرسستی فرقه‌ای یا معنوی‌تبار را در آرایه‌ای بزرگ از کشورها پوشش می‌دهند. این مدخل‌ها در حجمی به‌طور متوسط یک یا دو صفحه‌ای رویکردهایی متفاوت دارند: برخی فقط تعداد انگشت‌شماری حقایق ارائه می‌دهند و برخی دیگر سرشار از اطلاعات‌اند. با این حال، نویسندگانی که در نگارش این دایرةالمعارف مشارکت کرده‌اند در سراسر این نوشته کاملاً عینی و بی‌طرفانه عمل می‌کنند. مطالب طرح‌شده در این دایرةالمعارف آموزنده و تاحدودی محققانه‌اند، اگرچه دانش قبلی برای مطالعهٔ آن مفروض نیست و گاه چندین صفحه از آن اطلاعاتی به‌سبک مقاله‌نویسی و نه دانش‌نامه‌ای ارائه می‌دهد. نمایهٔ این دایرةالمعارف نیز اگرچه با معایب و تناقضاتی خدشه‌دار شده است، شاخص خوبی به‌شمار می‌آید و با ملاحظات جغرافیایی گسترده‌ای هم‌راه است که به‌احتمال زیاد برای دانشجویان مفید خواهد بود. اصطلاحات اصلی نیز نمایه شده‌اند که اجازهٔ جست‌وجوی کافی در زمینه‌های موضوعی گسترده را فراهم می‌کند. این منبع نسبتاً جامع برای کتاب‌خانه‌های بزرگ دانشگاهی و کتاب‌خانه‌هایی با مجموعه‌های دینی جهانی گسترده توصیه می‌شود. در سراسر این کتاب به نمونه‌هایی از انواع بسیاری از جُدن‌ها که در نقاط مختلف جهان ظهور یافته‌اند اشاره می‌شود، با این هدف که نشان داده شود که آن‌ها چگونه به این شکل گسترده شده‌اند. این کار برای کسانی که به کسب اطلاعاتی دربارهٔ اطلاعات زندگی‌نامه‌ای چهره‌های

برجسته درزمینه جُدن‌ها علاقه‌مندند نیز چیزهای زیادی برای ارائه دارد. کلارک به تفصیل در مورد افرادی که نفوذ سازنده‌ای در پدیدآمدن جنبش‌ها یا تأثیری به‌سزا در گسترش آن‌ها داشته‌اند سخن می‌گوید. آثار مربوط به جنبش‌های دینی نوظهور (جُدن‌ها) همیشه از نشر خوبی برخوردار نیستند و این ممکن است به این دلیل باشد که آن‌ها اغلب با متعصبان، فرقه‌ها، گروهک‌ها، یا دیگر گروه‌های انشعابی در ارتباط‌اند. این دایرة‌المعارف به‌خصوص، با نشان‌دادن جُدن‌ها به‌عنوان یکی از پدیده‌های جهانی در حال رشد، می‌کوشد تا چشم‌اندازی متعادل‌تر ارائه کند.

این کتاب به ترتیب الفبایی و براساس موضوع مرتب شده است. با این حال، مدخل «جنبش دینی نوظهور» پیش از مدخل «ادیان جدید و خشونت» وارد می‌شود. کلارک به‌منظور ایضاح بیش‌تر این شیوه، که گاهی گیج‌کننده است، مقدمه و مقاله کوتاهی در مورد نحوه استفاده از این دایرة‌المعارف فراهم می‌کند. هر مدخلی دارای نشانه‌گذاری، ارجاع متقابل، و کتاب‌شناسی مختصر برای مطالعه بیش‌تر است. نمایه این دایرة‌المعارف نیز بسیار کامل است.

هدف سرویراستار این است که این دایرة‌المعارف اطلاعاتی پایه در مورد جُدن‌های متعدد فراهم آورد و بیش‌خوانندگان را در مورد آن دسته از جُدن‌هایی که بررسی می‌کند افزایش دهد. کلارک، ضمن اذعان به این‌که درک مشترک بر این است که جُدن‌ها از غرب به شرق جریان یافته‌اند، چنین استدلال می‌کند که جُدن‌ها، بیش‌تر از این‌که بزرگ‌راه سراسر است باشند، «دخمه پریچ و خم جهانی» هستند (پیش‌گفتار: vi). کلارک معتقد است که ویژگی مشترک اولیه جُدن‌ها «معنویت از درون رهبری‌شده» (inner-directed spirituality) آن‌هاست. تعریف عملیاتی کلارک از جُدن‌ها بسیار وسیع است و بنابراین او بسیاری از موضوعات جالب را وارد بحث می‌کند. این ملاحظات الهیات سیاه‌پوست و مسلمانان سیاه‌پوست و هم‌چنین راهبان جنگل (Forest Monks) و متیو فاکس (Matthew Fox) را شامل می‌شوند. کلارک با استفاده از این تعریف التقاطی در سراسر این کتاب نمونه‌هایی از انواع بسیاری از جُدن‌ها ارائه می‌دهد که در نقاط مختلف جهان پدید آمده‌اند، با این هدف که نشان دهد آن‌ها چگونه گسترده شده‌اند.

کلارک به طیف گسترده‌ای از نویسندگان اتکا می‌کند. او، برخلاف برخی از کتاب‌های مرجع قبلی درباره جُدن‌ها، محققانی بین‌المللی در زمینه‌های دین، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، و تاریخ را برای مشارکت در نگارش مقالات این مجموعه برگزیده است. او خودش را به هم‌کاران دانشگاهی محدود نساخته است و محققانی که با بنیادها و گروه‌های

دینی نوظهور کار می‌کنند نیز در نگارش مقالات به او کمک کرده‌اند. با همین روحیه، نویسندگان نیز طیفی بین‌المللی را نمایندگی می‌کنند. کلارک، با تکیه بر محققان آفریقایی برای نگارش در مورد جُدن‌های آفریقایی و محققان حاشیه‌اقیانوس آرام برای نگارش در مورد جُدن‌های آسیایی، به‌دنبال فراهم‌ساختن بهترین کار بوده است (ibid.).

سه ویژگی از این کتاب به‌ویژه ارزش‌مندند: نخست، باتوجه‌به تأکید کلارک بر ماهیت جهانی جُدن‌ها، هر گوشه‌ای از جهان به‌نظر می‌رسد به‌خوبی نشان داده شده است. مدخل‌های کاتودای‌گرایی از ویتنام، خدایی‌گرایی از آفریقا، وفاداران پیمان (وِپ) از آمریکا، و سانتو دایمه از برزیل شواهد این مدعایند؛ دوم، این کتاب هم با گروه‌ها و هم با افرادی سروکار دارد که از نفوذ قابل‌توجهی در جنبش‌های مختلف برخوردارند. کلارک مدخل‌هایی را که خواننده ممکن است انتظار دیدن آن را داشته باشد (به‌طور مثال، جیمز کان، کارل یونگ، و غیره) با بخش‌های باطنی‌تر جهان جُدن‌ها مانند معبد مردم می‌آمیزد. این کتاب اولین کار از نوع خود است که مدخل‌هایی هم در مورد الهیات رهایی‌بخش و هم اُپوس دی دارد؛ سوم، این کتاب شامل بخش گسترده‌ای در مورد ادبیات جُدن‌ها به زبان‌های فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، اسپانیایی، و پرتغالی است.

باید به علاقه این کتاب به جُدن‌ها به‌عنوان پدیده‌ای جهانی نیز اشاره کنیم. این کتاب، باتوجه‌به اندازه و تنوع مذهبی قاره سیاه، کاری ارزش‌مند و مفید به‌خصوص در جلب توجه به جُدن‌های آفریقایی و نه شاه‌کاری کوچک درباره آن‌ها محسوب می‌شود. یکی از معدود حاشیه‌رفتن‌های این کار گنجاندن کلیساهای خاصی مانند کلیسای متحد مسیح در ژاپن و یا کلیسای بودایی متحد تیک نات هان (Thich Nhat Hanh's Unified Buddhist Church of Vietnam) در ویتنام است که در نگاه اول به‌نظر می‌رسد تا حدود بسیار زیادی جزء کلیساهای رایج اصلی باشند. بسیاری از خوانندگان ممکن است این کلیساها را اصلاً جزء جُدن‌ها ندانند و شگفت‌زده شوند که آن‌ها را در کاری از این نوع بیابند. نویسنده در مورد کلیسای متحد مسیح در ژاپن معتقد است که این کلیسای اتحادیافته از چند فرقه عمده پروتستان واقعاً یک جُدن است. با این حال، هرگز روشن نمی‌شود که چه چیزی این گروه را تقریباً در همان موقعیتی قرار می‌دهد که مونی‌ها و سائیتولوژی در آن قرار دارند. به همین ترتیب، اگرچه جالب است که در مورد بودیسم تیک نات هان و بودیسم ویتنامی اطلاعاتی به‌دست آوریم، اما دلیل منطقی روشنی بر این امر نداریم که چرا کلارک این گروه را یک جُدن در نظر می‌گیرد. آیا جایگاه تیک نات هان به‌عنوان یکی از شاخه‌های پرطرفدار و پیش‌رو بودیسم موقعیت یک جُدن را به این جنبش می‌بخشد؟ جای شگفتی

است که نمونه‌های رایج‌تر نشان‌دهنده تلاش برای عادی‌سازی جُدن‌ها یا منعکس‌کننده تلاش متعصبانه به‌منظور شناسایی جُدن‌ها در تمام گوشه و کنار جهان باشند (Schellenberg 2005: 7).

کتاب حاضر برای کسانی که علاقه‌مند به کسب اطلاعات زندگی‌نامه‌ای چهره‌های برجسته در جُدن‌هایند نیز چیزهای زیادی برای ارائه دارد. کلارک تحقیقات گسترده‌ای در مورد افرادی کرده است که نفوذی سازنده یا تأثیری شگرف در ظهور جنبش داشته‌اند. در این دایرةالمعارف مدخل‌هایی نیز در مورد متیو فاکس، امانوئل سوئینبرگ، و دالایی لاما وجود دارد. همیشه روشن نیست که از چه معیارهایی در تصمیم‌گیری درباره این‌که کتاب کدام‌یک از افراد را باید شامل بشود یا خیر استفاده شده است.

این دانش‌نامه نقطه شروع مهمی برای کسانی است که علاقه‌مند به مطالعات بیش‌تر در مورد جُدن‌هایند. با توجه به انتشار دیگر آثار مرتبط (جیمز آر لوئیس، ویراستار کتاب *راه‌نمای جنبش‌های دینی نوظهور آکسفورد*، ۲۰۰۴؛ کریستوفر پارتیج، ویراستار، *ادیان جدید: یک راهنما*، ۲۰۰۴، به استناد دو نمونه از انتشارات دانشگاه آکسفورد به‌تنهایی)، به دیدن بهبود قابل‌توجهی در ادبیات مرجع برای این زمینه توصیه می‌شود. این دایرةالمعارف، با کمک به روشن‌ساختن و بازتعریف آنچه یک جُدن را تشکیل می‌دهد، زمینه‌هایی جدید را می‌گشاید. این کتاب، به دلیل دیدگاه جهانی‌اش و تعامل آن با آثار ادبی بخش‌های مختلف جهان، مجموعه‌ای ارزش‌مند را در مورد هرگونه مجموعه مرجع دین/الهیات فراهم می‌آورد. مقالات بنیادین این مجموعه، از جمله باورهای زندگی واپسین، شغابخشی، جنبش عصر جدید، و خود-تحول‌بخشی، ویژگی‌هایی را عرضه می‌کنند که عموماً در مورد جُدن‌ها شاهدیم. مقالات مربوط به «شست‌وشوی مغزی»، «ادیان جدید»، و «خشونت» که مسئولیت بحث از جنبش‌های ضد فرقه را دارند از برنامه‌زدایی و مشاوره خروج از وجوه منفی این جنبش‌ها پرده برمی‌دارند. مقالات «جنسیت و جُدن‌ها» و «زنان در جنبش‌های دینی نوظهور» بیان‌گر این‌اند که جُدن‌ها همانند بسیاری از مؤسسات می‌توانند آزادی‌خواه یا مردسالار باشند (Cox 2007: 56-57).

۵. ملاحظات انتقادی درباره کتاب

تردیدی نیست که این کتاب همانند هر کتابی دیگر، در کنار نقاط قوت خود، نقاط ضعفی هم دارد. از مهم‌ترین نقاط قوت کتاب بررسی جُدن‌ها در ادبیات جهانی و معرفی

ویژگی‌های سبکی و زبانی و محتوایی آثار مربوط به زبان‌های بین‌المللی از جمله فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، اسپانیایی، ژاپنی، پرتغالی، و غیره است. ادبیات مربوط به جُدن‌ها را می‌توان در چهار گروه کلی طبقه‌بندی کرد:

(الف) ادبیات دانشگاهی که یا برای مدرّسان و دانشجویان و یا برای عموم مردم نوشته شده است و رویکردی فارغ از ارزش‌گذاری دارد و با معیارهای معمولی دانشگاهی مطابقت دارد؛

(ب) ادبیات ضد فرقه که از جنبش ضد فرقه نشئت گرفته است و هدف آن آگاه‌کردن خواننده‌های خود از «خطرهای فرقه» است؛

(ج) ادبیات مخالف فرقه که (برخلاف هم‌تای ضد فرقه خود) از دیدگاه دینی بر عقاید «فرقه‌ها» تمرکز می‌کند و آن‌ها را از چشم افراد مسیحی (یا یهودی یا مسلمان) مرتد به‌شمار می‌آورد)

(د) گزارش‌های رسمی که از سوی مراکز دولتی، مجلس، یا پلیس منتشر می‌شود. مراکز پلیس، پس از گزارش بحث‌انگیز مجلس فرانسه در سال ۱۹۹۶، از اهمیتی خاص در اروپا برخوردار شدند و از طریق گزارش سال ۲۰۰۲ در شیلی به آمریکای لاتین گسترش یافتند. کلارک می‌کوشد اسنادی را که به زبان‌های گوناگون اروپایی و آسیایی درباره این مقوله به بحث پرداخته‌اند به‌طور نسبتاً عمیق تجزیه و تحلیل کند. برای این منظور او در مدخل‌هایی پیاپی با عنوان مکرر «بازتاب جُدن‌ها در ادبیات» بافت سازمانی و شرایط اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی کشورهایی را که به تولید ادبیات مربوط دست زده‌اند معرفی می‌کند و درکنار آن، اصطلاح‌شناسی جُدن‌ها در ادبیات موردنظر را نیز به‌دست می‌دهد. بررسی آثار کلیدی اعم از کتاب‌ها، کتاب‌های راهنما، رساله‌ها، و پایان‌نامه‌های نوشته‌شده درباره جنبش‌های خاص اقلیم زبانی و توصیف و تحلیل موارد منتخب از جُدن‌ها برای بررسی عمیق‌تر از دیگر مزایای این مدخل‌هاست.

در این جا به برخی از مهم‌ترین اشکالات و انتقاداتی اشاره می‌کنیم که می‌توان به این کتاب وارد کرد:

(الف) برخی از منتقدان معتقدند که یکی از ضعف‌های این اثر این است که جُدن‌ها را با فرقه‌ها، گروهک‌ها، و گروه‌های ضد فرهنگ یکی می‌داند، درحالی‌که خشونت، شست‌وشوی مغزی، و دیگر ابزارهای کنترل همگی خود بخش‌هایی از جُدن‌ها به‌شمار می‌آیند. البته این اثر می‌کوشد نشان دهد که جُدن‌ها پدیده‌هایی جهانی‌اند که میلیون‌ها نفر از

پیروان را جذب می‌کنند و به منظور ایجاد سنت‌ها یا جانشین‌هایی خلاق ابداعاتی دینی ارائه می‌کنند که با ترکیب ابعاد معنوی، روان‌شناختی، یا تلفیقی مدلی جدید از خودگرایی بومی را طرح می‌کنند؛

ب) متأسفانه این کتاب در پاره‌ای از مدخل‌های خود حاوی اغلاطی تاریخی، چاپی، و غیره است. برای نمونه، مدخل بلاواتسکی، هیلنا تاریخ ۱۹۷۵ را به‌عنوان سال بنیان‌گذاری انجمن تئوسوفی معرفی می‌کند. هم‌چنین، مقاله‌ی مربوط به معبد مردم حاوی چند غلط نحوی، چاپی، و غیره است. چنین بی‌توجهی‌ها و سهل‌انگاری‌هایی نابخشودنی است و به‌خصوص از قدر و قیمت این کار می‌کاهد؛

ج) اگر بخواهیم به‌طور خاص و با جزئیاتی بیش‌تر به خلأها و نقاط ضعف بارز این کتاب در نمونه‌ای از مدخل‌های آن پردازیم باید به مدخل اکنکار (Eckankar) اشاره کنیم که در مطالعات ایرانی جلدن‌ها از اهمیت و حساسیت خاصی برخوردار است. نویسنده، در این مدخل که فرقه موسوم به «صدا و نور خدا» و یا «حکمت باستان» را بررسی می‌کند، با بهره‌گیری از پنج منبع و در قالب حدود هزار کلمه در ابتدا مختصات کلی این جنبش، شامل مکان و زمان تاسیس و نام بنیانگذار آن را معرفی می‌کند و ضمن بیان ادعای این جنبش مبنی بر مبدائیت خود برای دیگر ادیان و حکمت باستانی و خوانده‌شدن آن از سوی هواداران، در مقام تبارشناسی، با ریشه‌هایی در مکاتب هندویی و سیک‌ها در قرن نوزدهم، آن را تا جنبش سنت مت (Saint Met) و نیز تا کریپال سینگ (Kripal Singh) و سایتولوژی (scientology) ریشه‌یابی می‌کند.

این مدخل از بین تعالیم این جنبش به مواردی نظیر سفر معنوی نفس، قابلیت حضور در دو مکان در زمانی واحد، بهره‌گیری از استادان زنده‌اک از جمله استادان و یاراگی در تبت مانند ر بازار تارز، فوبی کوانتز، و یابل ساکابی، و بهره‌گیری از روش‌ها و فنونی مانند مدیتیشن و گفتن ذکر هو و آوازخوانی به‌منظور رسیدن به نور و صدای خدا اشاره می‌کند و هم‌چنین از برخی آثار تویچل نام می‌برد و از انتقال قدرت به داروین گراس، استاد نهصد و هفتاد و دوم اک در سال ۱۹۷۱ و پس از مرگ تویچل، سخن می‌گوید.

نویسنده هم‌چنین، ضمن اشاره به التقاطی و استراقی بودن تعالیم اکنکار در دوران گراس و نوشته‌شدن کتابی موسوم به ساختن جنبش معنوی: داستان ناگفته تویچل و اکنکار از سوی دیوید لین و ادعای مسروقی بودن آثار اکنکار و حتی آثار تویچل از جنبش سنت مت از جمله جولیان جانسون در این کتاب، به انتقال قدرت در سال ۱۹۸۳ به هارولد کلمپ و

انشعاب جنبشی ازسوی گراس به نام اصوات نفس، که بعدها به آموزه‌های باستانی استادان تغییر نام داد، اشاره می‌کند. در نهایت نویسنده بحث خود را با معرفی معبد اکنکار در شهر چنهسن آمریکا که به دست کلمپ تأسیس شده است و طراحی سیستم دست‌یاران معنوی منطقه‌ای اک ازسوی وی با ذکر ادعای این فرقه مبنی بر مکمل بودن استادان زنده‌اک نسبت به استادان پیشین و برخورداری از ده‌ها هزار هوادار غیراختصاصی پایان می‌دهد.

آنچه در وهله اول توجه خواننده این مدخل را جلب می‌کند فقدان اطلاعات عمیق درباره مختصات نظری و عملی این فرقه و نیز سطح فعالیت‌های آن در آمریکا و دیگر نقاط جهان است. باینکه در برخی از مدخل‌های این دایرةالمعارف اطلاعاتی از این دست به‌نحو جامع‌تر و کامل‌تری عرضه شده است، درمورد این فرقه شاهد چنین اطلاعاتی نیستیم. باتوجه به اهمیت این فرقه در ایران و نفوذ جدی آن در منطقه خاورمیانه بررسی محتوایی و ماهیت آموزه‌ها و تعالیم آن اهمیتی بسیار دارد. اکنکار، که بنابر تعبیر پیروانش **دانش باستانی عصر حاضر** خوانده می‌شود، عمدتاً بر تجربیات شخصی به‌عنوان طبعی‌ترین راه بازگشت به‌سوی خدا و بهترین روش به‌منظور افزایش آگاهی و لذت آزادی معنوی خویش از طریق درون‌نگری و گوش‌سپاری معنوی تأکید دارد و این چیزی است که در این مدخل تحلیلی درباره آن وجود ندارد.

هم‌چنین اکنکار از فرقه‌های نوپدید است که بسیاری از تعالیم آن، علاوه بر اثرپذیری از تعالیم رادهاسوامی هندی درباب نور و صدا که این مدخل نیز بدان اشاره دارد، تحت‌تأثیر آموزه‌های گنوسی، صوفیانه، و دیگر عقاید ادیان نوظهور نیز است که این مدخل اشاره‌ای بدان ندارد.

متن مقدس اصلی این آئین شریعت – کی – سوگماد (Shariyat-ki-Sugmad) نام دارد و درکنار آن، آثار پال توئیچل مانند *کلید جهان‌های اسرار و درآمدهای بر اکنکار* و آثاری از هارولد کلمپ، رهبر نوازنده این آئین، نظیر *هنر رؤیابینی معنوی* نیز از احترام خاصی برخوردارند. باین حال در این مدخل به‌هیچ‌وجه اشاره‌ای به ساختار محتوایی این کتاب نشده است، که می‌گویند مفصل‌ترین کتاب مقدس دینی در جهان درطول تاریخ است.

پیروان و حامیان اکنکار یا دانش باستانی سفر روح و نور و صوت خداوند آئین خود را طریقی عرفانی برای جویندگان و عارفان حقیقی پروردگار می‌دانند که مدخل حاضر دراین باره نیز موضع‌گیری خاصی نکرده است.

موضوع ماهاندا، مسئله آخرالزمان، آسمان‌شناسی (طبقات و لایه‌های کیهانی)، و ... از دیگر مباحثی‌اند که در این مدخل جای طرح آن‌ها خالی است.

۶. نتیجه‌گیری

کتاب *دایرةالمعارف جنبش‌های دینی نوظهور* در مجموع از آثار ارزش‌مند و قابل‌استناد در مطالعات و پژوهش‌هایی است که در کشور درباره‌ی جدها صورت می‌گیرد. اگر نقص عمده‌ی پژوهش‌های صورت‌گرفته یا سیاست‌های پژوهشی اتخاذشده یا اقدامات علمی – فرهنگی پیش‌گیرانه یا مقابله‌گرانه با جریان‌های مزبور در کشور را بی‌اطلاعی آن‌ها از منابع معتبر یا مبتنی‌نبودنشان بر چنین منابعی بدانیم، آن‌گاه کتاب‌هایی از قبیل این دایرةالمعارف می‌تواند به‌خوبی این خلأ را پر کند، هرچند به‌لحاظ داده‌ها و گستره‌ی اطلاعات مجمل و محدود است. همین‌جا گفتنی است که خلأ مزبور نه‌تنها از طریق ترجمه‌ی متونی از این دست که آگاهی‌های عمومی درباره‌ی پدیده‌های دینی نوظهور را افزایش می‌دهد، بلکه از طریق تأسیس یک یا چند مرکز مطالعات و اطلاعات به‌منظور پژوهش، رصد اطلاعات، و تهیه‌ی آمار و ارقام مربوط به جدهای کشور و منطقه امکان‌پذیر خواهد شد.

کتاب‌نامه

- Arweck, Elisabeth (2006), *Researching New Religious Movements: Responses and Redefinitions*, London: Routledge.
- Arweck, Elisabeth (2011), "Peter B. Clarke (1940–2011)", *Journal of Contemporary Religion*, Routledge.
- Clarke, Peter B. (2006), *Encyclopedia of New Religious Movements*, London: Routledge.
- Clarke, Peter B. (2006), *New Religions in Global Perspective: A Study of Religious Change in the Modern World*, London: Routledge.
- Cox, James Leland (2007), *From Primitive to Indigenous: the Academic study of Indigenous Religions*, Ashgate Publishing, ISBN 978-0-7546-5569-5.
- Schellenberg, J. L. (2005), *Prolegomena to a Philosophy of Religion*, Cornell University Press.
- Stark, Rodney and Roger Finke (2000), *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, California: University of California Press.
- Sundermeier, Theo (2004), *The Individual and Community in African Traditional Religions*, Berlin: LIT Verlag.
- Weibel, Nadine (2008), *Weiblicher Blick- Männerglaube/ Religions D'hommes- Regards de Femmes: Beiträge zur Gender-Perspektive in den Religionen*, Berlin: Waxmann Verlag.